

Tomasz Stryjek*

Demokracja w Serbii i Chorwacji w XXI wieku: w koleinach historii?

Democracy in Serbia and Croatia in the 21st century: in the ruts of history?

Abstract: The author shows the contemporary political regime in Serbia, focusing on the role of the president and the party system. He traces Serbia's evolution in the last decade from non-consolidated democracy to hybrid regime or even non-consolidated authoritarianism from the historical experiences that shaped her political culture. He identifies the sources of autocratism and monism in her state, church and intellectual history. He compares Serbia with Croatia, which for twenty years is a non-consolidated democracy. The article shows that Serbian and Croatian historical pre-1991 cultural and political traditions influenced the perceptions of democracy and “strong leaders” rules of their contemporary inhabitants no less than experience from the transformation period.

Keywords: political regime, political culture, democracy, autocratism, monism, social values, the Western Balkans

Streszczenie: Autor przybliżył temat współczesnego reżimu politycznego w Serbii, koncentrując uwagę na roli głowy państwa oraz systemie partyjnym. Wyprowadza ewolucję Serbii w ostatniej dekadzie od nieskonsolidowanej demokracji do reżimu typu hybrydowego czy nawet autorytaryzmu nieskonsolidowanego z historycznych doświadczeń, które ukształtowały jej kulturę polityczną. Wskazuje źródła autokratyzmu i monizmu w jej historii państwowej, kościelnej i intelektualnej. Porównuje ją z Chorwacją, która od około 20 lat pozostaje demokracją nieskonsolidowaną. Tekst pokazuje, że tradycje kulturowe i polityczne Serbii i Chorwacji sprzed 1991 r. wpłynęły na wyobrażenia ich współczesnych mieszkańców o demokracji i rządach „silnych liderów” w nie mniejszym stopniu niż doświadczenia z okresu transformacji.

Słowa kluczowe: reżim polityczny, kultura polityczna, demokracja, autokratyzm, monizm, wartości społeczne, Bałkany Zachodnie

* Tomasz Stryjek – dr hab., Instytut Studiów Politycznych PAN ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9137-7537>, e-mail: tstryjek@wp.pl.

Wprowadzenie. Założenia badawcze

W 2020 r. trzecia fala demokratyzacji na świecie z lat 70.-90. XX w. w Europie Środkowej i Wschodniej była już tylko wspomnieniem. W raporcie Freedom House z 2021 r. Serbia, otrzymawszy jedynie 48 punktów (na 100), spadła z kategorii demokracji nieskonsolidowanych do reżimów hybrydowych i tranzycyjnych. W latach 2015-2020 straciła 7 punktów. Natomiast w Chorwacji spadek w tym okresie zatrzymał się już w 2017 r. i wyniósł jedynie 2 punkty, dzięki czemu państwo to utrzymało się w grupie demokracji nieskonsolidowanych (54 punkty). Z kolei w siedmiu kategoriach oceny wymiarów reżimu politycznego FH w skali od 1 do 7 w 2021 r. średni wynik Serbii wynosił 3,89, zaś Chorwacji 4,25, podczas gdy w 2010 r. w obu – 4,29. W 2020 r. największa różnica występowała w najogólniejszej kategorii „demokratyczne rządy w państwie”, w której Serbia uzyskała 3,25, a Chorwacja 4,25¹. Podobny dystans dzielił Serbię od Chorwacji w raporcie Bertelsmann Transformation Index z początku 2020 r. Średni wynik z 49 kategorii oceny w skali od 1 do 10 wyniósł dla pierwszej 6,94, dla drugiej zaś 7,91. Chorwacja uzyskała aż trzy punkty przewagi w kategorii „wolne i uczciwe wybory” oraz „podział władz”².

Najsurowsza dla Serbii była ocena V-dem Institute z początku 2021 r., w której uwzględniono już wyniki wyborów parlamentarnych z lata poprzedniego roku w obu państwach. W rankingach Liberal Democracy Index (LDI) oraz Electoral Democracy Index Serbia zajmowała odpowiednio aż 119 i 125 miejsce na 179 państw na świecie, Chorwacja zaś w obu – 44. W latach 2010-2020 w LDI w skali od 0 do 1 Serbia straciła połowę wartości oceny – z 0,51 do 0,24, zaś Chorwacja tylko 1/8 – z 0,73 do 0,64. W efekcie w czteroczęściowej klasyfikacji – liberalna demokracja, elektoralna demokracja, elektoralna autokracja i zamknięta autokracja – Serbia spadła z drugiej

- 1 *Serbia Country Report*, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2021> [24.09.2021]; *Croatia Country Report*, <https://freedomhouse.org/country/croatia/nations-transit/2021> [24.09.21]. Pozostałymi reżimami według skali Freedom House są: nieskonsolidowany autorytaryzm i skonsolidowany autorytaryzm.
- 2 *BTI 2020 Country Report Croatia*, https://www.bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2020_HRV.pdf [3.04.2021]; *BTI 2020 Country Report Serbia*, https://www.bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2020_SRB.pdf [3.04.2021].

kategorii daleko w głąb trzeciej, zaś Chorwacja z dużym „zapasem” utrzymała się w drugiej³.

W ocenach tych wskazywano przede wszystkim na dwa zjawiska odróżniające Serbię od Chorwacji:

- nieformalne podporządkowanie prezydentowi Aleksandarowi Vučićowi (od 2017 r.) rządu i całej władzy wykonawczej, zagrożenie dla niezależności sądownictwa i mediów, wykorzystywanie zasobów państwa przez Serbską Partię Postępową (SNS);
- załamanie realnej alternatywy wyborczej dla rządzącej od 2012 r. koalicji prawicowej SNS i lewicowej Serbskiej Partii Socjalistycznej (SPS) oraz w efekcie brak opozycji parlamentarnej.

Dążąc do udzielenia odpowiedzi na pytanie, dlaczego w ostatniej dekadzie w Serbii nastąpił odwrót od demokracji, zaś sytuacja w Chorwacji była pod tym względem dość stabilna, opieram się na dwu założeniach. Po pierwsze, w badaniach przemian w państwach pokomunistycznych należy zwracać uwagę na specyfikę ich kultur politycznych. Szczególnie chodzi o wartości i przekonania dominujące w danym społeczeństwie jako ten komponent kultury politycznej, który wpływa na trzy pozostałe komponenty: poznawczy, motywacyjny i działania. Trwałe przejście do demokracji jest możliwe dopiero wtedy, gdy w społeczeństwie nastąpią zmiany wartości⁴. Po drugie, wartości i przekonania kształtują się w procesach długiego trwania, zależą od doświadczeń zbiorowych i tradycji danego społeczeństwa. Zależność ta jest tym silniejsza, im bardziej intensywna jest polityka pamięci współczesnych władz, zwłaszcza taka, która kładzie nacisk na przesłania tradycjonalistyczne, unifikacyjne i ekskluzywności narodowej.

Poszukując korzeni zjawisk różniących te dwa państwa, w tekście ukazuję historyczne źródła autokracji oraz monizmu w kulturze politycznej Serbii. Po zarysowaniu ewolucji reżimów politycznych od 2000 r. przechodzę do części historycznej, w której przedstawiam polityków autokratycznych w historii Serbii w XX w. oraz dotychczasowe próby jej modernizacji „od góry”, opór wobec nich i tradycje partii politycznych. Następnie przywołuję sposoby rozumienia demokracji

3 *Autocratization Turns Viral. Democracy Report 2021*, s. 31-35, <https://www.v-dem.net/files/25/DR%202021.pdf> [3.04.2021].

4 Ch. Welzel, R.F. Inglehart, *Political Culture, Mass Beliefs and Value Change*, [w:] *Democratization*, red. Ch. Haerpfer et al., Oxford 2019, s. 134-157.

przez współczesnych Serbów i Chorwatów za Europejskim Sondażem Wartości. Z braku miejsca nie charakteryzuję polityki pamięci, zapewniając czytelnika, że władze Serbii oraz władze Chorwacji w kadencjach rządów prawicy w okresie od 1991 r. prowadzą ją w sposób utrwalający przesłania tradycjonalistyczne, i odsyłając go do swoich wcześniejszych opracowań⁵.

1. Reżimy polityczne w Chorwacji i Serbii w latach 2000-2020

W Chorwacji od przejścia z autokracji elektoralnej do demokracji elektoralnej na początku 2000 r. system partyjny jest bliski modelowi dwublokowemu. Zdolność tworzenia koalicji rządowych zachowały dwie partie: prawicowa Chorwacka Wspólnota Demokratyczna (HDZ; rządy 2004-2011 i od 2015) oraz lewicowa pokomunistyczna Socjaldemokratyczna Partia Chorwacji (SDP; rządy 2000-2003, 2011-2015). Po śmierci Franjo Tuđmana w 1999 r. nie powróciły już rządy „silnego lidera”. W latach 2000-2020 w wyborach żadna lista nie zdobyła absolutnej większości mandatów – gabinety były zawsze koalicyjne z udziałem partii centrowych. Po wyborach prezydenckich i parlamentarnych w 2020 r. dodatkową gwarancją równowagi stała się *cohabitation*. Stery władzy znalazły się w rękach polityków, którzy reprezentowali centrowe orientacje w swych partiach: w HDZ premiera Andreja Plenkovicia (od 2016) i w SDP prezydenta Zorana Milanovicia (od 2020).

Natomiast Serbia z elektoralnej autokracji do elektoralnej demokracji przeszła po rewolucji 5 października 2000 r., która obaliła prezydenta Slobodana Miloševicia i rząd SPS. W latach 2000-2012 rządziły partie demokratyczne, które czynnie występowały przeciwko poprzedniemu reżimowi, zaś antymodernizacyjną i nacjonalistyczną opozycję stanowiła Serbska Partia Radykalna (SRS)⁶. Jednak w 2012 r. wybory zarówno prezydenckie, jak i parlamentarne wygrała SNS, ugrupowanie rozłamowców z SRS. Utworzyło ono rząd ze zmarginalizowaną od 2000 r. SPS. Był to powrót do władzy „starych” aktorów w sensie

5 T. Stryjek, *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, Warszawa 2020.

6 D. Mikucka-Wójtowicz, *Demokratyczna transformacja w Serbii i Chorwacji w latach 1990-2010*, Kraków 2014.

personalnym: Tomislav Nikolić (prezydent 2012-2017, SNS), Vučić (premier 2014-2017, prezydent od 2017, SNS) i Ivica Dačić (premier 2012-2014, wicepremier od 2014, SPS) – rozpoczęli kariery jako ministrowie rządu SPS i SRS, który zrealizował czystkę etniczną w Kosowie w latach 1998-1999. A także w sensie strukturalnym – odżyły nieformalne struktury władzy wcześniej podważone przez reformy demokratów. Natomiast jeśli chodzi o program, koalicja SNS i SPS faktycznie przejęła proeuropejską wizję demokratów.

Argumentacja moralna dawnych demokratów przeciw rządowi SNS i SPS oraz próby zamknięcia im ust przez rządzących przyczyniły się do fali masowych protestów w Belgradzie od końca 2018 r. Jednak opadła ona jeszcze przed wprowadzeniem przez władze przeciw-pandemicznego stanu wyjątkowego w marcu 2020 r. Wobec silnego uzależnienia mediów od władz opozycja podjęła decyzję o bojkocie wyborów parlamentarnych. Zdarzyło się to po raz pierwszy od przywrócenia pluralizmu politycznego w 1990 r. Wprawdzie ostatecznie część opozycji złamała zobowiązanie w tej sprawie złożone wobec uczestników protestów, jednak nie zdobyła ani jednego mandatu.

Wyniki SNS w wyborach parlamentarnych z lat 2012-2020 (startowała wraz z małymi koalicjantami) wyniosły w: 2012 r. 24%, 2014 r. 48,3%, 2016 r. 48,2%, wreszcie w 2020 r. 60,7%. W 2020 r. władze nie dały opozycji szans prowadzenia równej kampanii. Odnotowano wywieranie nacisku na pracowników sektora publicznego, a nawet przypadki karuzeli wyborczej⁷. Wyniki ukazały dalszy wzrost akceptacji silnego i zjednoczonego przywództwa. Koalicja zawiązana wokół SNS zdobyła aż 188 mandatów z 250 w ogóle w Skupstynie, zaś koalicja zbudowana wokół SPS – 32. Powstała koalicja rządowa dysponowała większością aż 221 głosów. Pozostałych 19 deputowanych reprezentowało mniejszości narodowe i nie zadeklarowało opozycyjności wobec rządu. Zarówno koalicje wyborcze zbudowane wokół SNS i SPS, jak też koalicja rządowa między nimi były stworzone na zasadzie podziału wpływów w państwie, nie zaś kompromisu programowego – partie prawicowe współpracowały z lewicowymi. Formalnie biorąc, demokracja istniała, jednak wybory służyły już tylko „fasadowej” legitymizacji władz.

7 OSCE *Republic of Serbia. Parliamentary Elections 21 June 2020*, <https://www.osce.org/files/f/ documents/a/3/466026.pdf> [3.04.2021].

2. Politycy w autokratycznych rolach w Serbii i Chorwacji w XX wieku

Dramatyczny okres w polityce w Serbii w latach 1990-2000 był wypełniony postaciami silnych liderów. Takie nazwiska, jak: Milošević (socjaliści), Vuk Drašković (monarchiści), Zoran Đinđić (liberalni demokraci), Vojislav Koštunica (konserwatywni demokraci) i Vojislav Šešelj (nacjonalistyczni radykałowie) stale gościły w światowych mediach. Po wspomnianym przełomie z 2000 r. urzędy premiera i prezydenta nadal były obsadzone przez silne osobowości: Đinđića, Koštunicę i Borisa Tadića. Popularnością cieszyli się też poszukiwani przez Międzynarodowy Trybunał ds. Zbrodni w b. Jugosławii (MTZJ) b. prezydent Republiki Serbskiej w BiH Radovan Karadžić i b. dowódca wojsk tego państwa Ratko Mladić.

Ten stan rzeczy w Serbii nie był nowy. W latach 1944-1980 w jej polityce dominował Josip Broz Tito. Estymą cieszył się też Aleksandar Ranković, szef służb bezpieczeństwa Jugosławii od 1944 r., odsunięty od władzy w 1966 r. W latach 1941-1945 otoczony charyzmą był dowódca czetników Dragoljub Mihajlović (w 2015 r. za bezprawny uznano proces skazujący go na karę śmierci w 1946 r.). Z kolei w okresie międzywojennym w Jugosławii faktycznie rządził król Aleksander I Karađorđević, sprawca autorytarnego przewrotu z 1929 r. Po jego śmierci w zamachu z 1934 r. w okresie do 1941 r. regent ks. Paweł i premier Milan Stojadinović też podejmowali arbitralne decyzje polityczne.

Natomiast w polityce w Chorwacji w całym ostatnim stuleciu można wskazać tylko pięć postaci odgrywających podobne role. Byli to: *poglavnik* NDH Ante Pavelić (1941-1945), przywódca chorwackich komunistów w czasie wojny Andrija Hebrang, arcybiskup Zagrzebia Alojzije Stepinac (1937-1960), generał, następnie dysydent, wreszcie prezydent Chorwacji (1990-1999) Franjo Tuđman oraz dowódca operacji „Burza” w Krajinie w 1995 r. gen. Ante Gotovina. Z nich jedynie Pavelić i Tuđman⁸ rządzili państwem. Hebranga Tito odsunął już w końcu 1944 r. (zm. w 1949 r. w więzieniu w Belgradzie). Stepinac był autorytetem dla tych, którzy zachowywali dystans wobec ustaszcy i w ogóle odrzucali komunistów, za co w latach 1946-1960 był przez tych ostatnich więziony. Jednak faktycznie, stawiając władzom opór,

8 I. Goldstein, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Zagreb 2010, s. 209-283.

przyczynił się do zachowania pluralizmu i utrudnił im ustanowienie totalnej kontroli. W ostatniej dekadzie XX w. Tuđman okazał się jedynym popularnym politykiem o autokratycznych ambicjach. Wreszcie miejsce Gotoviny, ukrywającego się przed prokuraturą MTZJ w latach 2001-2005, w wyobrażeniach zbiorowych można porównać do miejsca Karadžicia i Mladicia w Serbii, wszakże z tą różnicą, że nigdy nie przejawiał osobistych ambicji politycznych.

3. Historyczne źródła cech kultury politycznej w Serbii

Kwestia narodowa. Dwa odmienne doświadczenia w XIX i XX w. wpłynęły na ograniczenie autokracji w polityce w Chorwacji w porównaniu z Serbią. Po pierwsze, politycy chorwaccy, działając w latach 1867-1918 w Austro-Węgrzech, państwie o skomplikowanej strukturze centrów władzy, oraz reprezentując ludność z czterech prowincji: autonomicznej Chorwacji, Dalmacji, Istrii oraz Bośni i Hercegowiny, musieli nauczyć się sztuki zawierania politycznych kompromisów. Po drugie, pozycja Chorwacji w Jugosławii, wprost podporządkowana Belgradowi w latach 1918-1939 oraz słabsza niż Serbii w latach 1945-1990, także skłaniała ich do polityki drobnych kroków. Jedynie w okresach gwałtownych zmian sytuacji międzynarodowej, gdy pojawiała się szansa na niepodległość, następowała koncentracja władzy w rękach silnych przywódców (w latach 1941-1945 nawet w formie *führerprinzip*). Po przejściu Chorwacji do demokracji w 2000 r. czołowi reprezentanci orientacji liberalnej w historiografii⁹ i naukach politycznych¹⁰ wskazywali w historii jej doświadczeń i myśli politycznej XIX i XX w. na słabość liberalizmu i siłę ideologii kolektywistycznych (nacjonalizm, agraryzm, narodowy komunizm), ale nie autokracji¹¹.

Natomiast Serbia suwerenność państwową uzyskała już w 1882 r. Z uwagi na rozproszenie terytorialne Serbów poza jej ów-

9 I. Banac, *Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću*, [w:] *Liberalna misao u Hrvatskoj. Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, red. A. Feldman, V. Stipetić, F. Zenko, Zagreb 2000, s. LV-LXVI.

10 T. Čipek, *Liberalizam – korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, [w:] *Dijalog povijesničara-istoričara*, t. 3, red. H.G. Fleck, I. Graovac, Zagreb 2000, s. 275-290.

11 Zob. też niedawno: D. Jović, *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Zagreb 2017.

czesnymi granicami źródło autokracji było przede wszystkim nie niepodległościowe, lecz zjednoczeniowe. Program *Načertanije* Ilji Garašanina z 1844 r., odwołujący się do granic państwa Stefana IV Urosza Duszana (1331-1355), wskazywał jako cel zjednoczenie Słowian spod panowania tureckiego z Bośni i Hercegowiny, Macedonii, Kosowa i północnej Albanii¹². W 1918 r. w akcie proklamowania Królestwa SHS w wymiarze terytorialnym został on w dużej mierze zrealizowany. Jednak powstało wtedy nie rozszerzone państwo serbskie, lecz państwo trójnarodowe. Dlatego trzy późniejsze działania w XX w. wyznaczyły próby ukończenia tego programu: polityka jugosłowiańskiej unitaryzacji tożsamościowej Karađorđevićów (1929-1939), czetnickie projekty powojennych przesiedleń ludności i związane z tym czystki Muzułmanów i Chorwatów (1942-1944), wreszcie seria wojen o granice Serbii (1991-1999). Źródło to nie wygasło do dziś ze względu na zapis o niezbywalności Kosowa w konstytucji z 2006 r. Ogólnie biorąc, misja zjednoczenia pomagała politykom odkładać projekty modernizacji na czas po jej ukończeniu i jednocześnie legitymizowała ich rolę przywódczą¹³.

Relacje państwo (polityka) – Kościół (religia). Ponieważ w XIX i XX w. oba narody kształtowały się w dużej mierze na podstawie konfesyjnej, odpowiednio Kościół w Chorwacji i Cerkiew w Serbii, instytucje wewnętrznie autokratyczne miały znaczący wpływ na politykę. Był on jednak w pewnej mierze inny. Kościół w Chorwacji przez cały XX w. pozostał ostoją tradycjonalizmu, a w latach 30.-40. był dodatkowo krzewicielem nacjonalizmu, jednak zawsze był niezależny od władzy świeckiej. Jej podporą stał się dopiero w latach 90. i jest nią do dziś w okresach rządów HDZ. Co najważniejsze, zawsze pozostał podległy zewnętrznemu zwierzchnictwu uniwersalnemu¹⁴.

Natomiast ukształtowany w okresie Nemanjiciów (XII-XIV w.) model diarchii (symfonii monarchii i Cerkwi) wywodził się z bizantyjskiej relacji między władzą świecką a duchowną. Ponadto już w 1219 r. Cerkiew w Serbii zyskała status patriarszy, zatem stała się autokefaliczna. Następnie państwo upadło, ale panowanie tureckie, preferujące

12 W niektórych interpretacjach także Bułgarii i Tracji. Zob. I. Garašanin, *Načertanije*, Beograd 1998.

13 L. Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, Beograd 2006.

14 I. Banac, *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Zagreb 2013.

islam, przyczyniło się do zacieśnienia bliskości między duchownymi prawosławnymi a ludem¹⁵. W związek z państwem Cerkiew ponownie weszła od powstań antytureckich z lat 1804-1815. Jedynie w okresie 1944-2000 nie cieszyła się jego protekcją. Utożsamiała wspólnotę swych wyznawców z narodem serbskim (tzw. etnofiletyzm). Kanonizowanie przez nią władców, m.in. założyciela dynastii Stefana Nemanji (1170-1196) i Łazarza Hrebeljanovicia, poległego w bitwie kosowskiej w 1389 r., wzmocniło postawę posłuszeństwa wobec władzy. Pojmowanie polityki, religii i tożsamości jako jedności wyraziło się w kształtowanej przez bpa Nikolaja Velimirovicia w okresie międzywojennym ideologii *svetosavlja* jako jakoby najdoskonalszego przejawu ludzkiej duchowości¹⁶. Nawiązywała ona do pierwszego patriarchy św. Sawy oraz martyrologii kosowskiej. Tendencje tradycjonalistyczne i nacjonalistyczne w Cerkwi w latach 90. XX w. wyraziły się w poparciu serbskich działań zbrojnych oraz antyzachodnich wypowiedziach prominentnych hierarchów. W 2006 r. rząd Koštunicy przywrócił Cerkwi status Kościoła uprzywilejowanego w państwie¹⁷. Pomimo publicznego podkreślania jej znaczenia dla tożsamości narodowej przez wszystkich prezydentów i rządy po 2000 r. nie wsparła ona jednoznacznie polityki państwa ukierunkowanej na akces Serbii do integracji europejskiej.

Autokratyzm modernizacyjny. Na drodze do nowoczesności w XIX i XX w. Chorwacja i Serbia przeszły dwa różne procesy – odpowiednio modernizacji i westernizacji. Drugi z nich oznaczał zmaganie się nie tylko z oporem tradycyjnych instytucji społecznych, lecz także z poczuciem dystansu lub obcości w stosunku do Zachodu. W XIX-XX w. w Serbii westernizatorzy walczyli z autokracją... autokratycznymi metodami. W efekcie demokracja powstawała nie tyle dzięki nim, ile w oporze przeciw nim, i jako taka miała więcej cech totalizujących niż w państwach Europy Zachodniej. Jak zauważają historyczki

15 D. Gil, *Prawosławie. Historia, naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005, s. 65-88.

16 *Ibidem*, s. 19-42, 167-185.

17 Tzw. justynowcy, od imienia archimandryty Justyna Popovicia, kontynuatora poglądów Velimirovicia z okresu powojennego – M. Korzeniewska-Wiszniewska, *The Serbian Orthodox Church: Facing The Challenges of The Post-Yugoslav Space*, [w:] *Orthodoxy Versus (?) Post-Communism. Belarus, Serbia, Ukraine and the Russkiy Mir*, red. M. Wawrzonek et al., Cambridge 2016.

serbskie Latinka Perović¹⁸ i Dubravka Stojanović¹⁹, kultura polityczna Serbii nabrała charakteru monistycznego.

Zadanie modernizacji Serbii „od góry” na wzór zachodni podjęli dwaj przedstawiciele dynastii Obrenovićów, mając za punkt odniesienia Austrię. Ks. Michał (1860-1868) rządził absolutystycznie, wprowadzając elementy państwa prawnego i rozwijając biurokrację. Jednak został zamordowany wskutek waśni z potomkami innej rodziny uczestników powstania z 1815 r. Jego następcą Milan (1868-1889) w 1882 r. koronował się na króla. Rok wcześniej powstały dwa ugrupowania polityczne: Ludowa Partia Radykalna (NRS) oraz SNS²⁰. Między nimi do 1914 r. odbyła się walka o charakter kultury politycznej Serbii, ostatecznie zwycięska dla radykałów.

Rządzący w latach 1881-1887 postępowcy, przedstawiciele urzędników i zamożnego mieszczaństwa, narzucili reformy, starając się przybliżyć państwo do standardów monarchii europejskich. Natomiast radykałowie pod kierownictwem Nikoli Pašicia byli ugrupowaniem odwołującym się do chłopstwa, które stanowiło 80-90% ludności. Koncepcję władzy z jednej strony wyprowadzili z idei suwerenności ludu Rousseau, z drugiej – zaczerpnęli od narodników rosyjskich. Myśl tych ostatnich w Serbii recypował wcześniej Svetozar Marković, protoplasta socjalistów. Jego wizja nawiązywała do tradycyjnych bałkańskich wspólnot rodowych (*zadruga*), nad którymi postulował nadbudowanie terytorialnych wspólnot samorządowych (*opština*). Głosił zniesienie wszelkich struktur administracyjnych „oddzielających” lud od państwa. Wezwał też narody bałkańskie do utworzenia federacji²¹. W walce z postępowcami radykałowie w 1883 r. rozniecili bunt chłopstwa przeciw rozbrojeniu cywilnego społeczeństwa i wprowadzeniu stałej armii, za co ich przywódcy zostali uwięzieni. Jednak stopniowo partia Pašicia zrewidowała założenia Markovicia. Nadal uważała się za emanację narodu i w związku z tym przedstawiała zwolenni-

18 L. Perović, *Između...*, s. 11-78.

19 D. Stojanović, *Populism the Serbian Way*, Beograd 2017, s. 67-86, 153-172.

20 Po komunizmie pierwsza z nich została w Serbii odbudowana w 1990 r. pod nazwą Serbska Partia Radykalna (SRS), druga zaś w 2008 r.

21 L. Perović, *Između...*, s. 79-161; D. Stojanović, *Populism...*, s. 43-66. Wyobrażenie *zadrugi* stało się podstawą wizji politycznej nie tylko lewicy, ale także skrajnej prawicy. U szefa kolaboracyjnego rządu 1941-1944 Milana Nedicia i lidera faszystowskiej organizacji *Zbor Dimitrije Ljoticia* zostało uzgodnione ze *svetosavljem* Velimirovicia.

ków westernizacji jako reprezentantów wąskich i obcych interesów. Ale przeszła też do koncepcji scentralizowanego państwa narodowego, łącząc na tej płaszczyźnie swój monizm z autokratyzmem króla. Efektem porozumienia między nimi było uchwalenie liberalnej konstytucji w 1888 r. Jednak faktycznie pierwszy okres rządów radykałów (1889-1895), który nastąpił już po abdykacji Milana, nie był zgodny z jej duchem: w latach 1887-1896 w hajduckich samosądach zginęło aż 377 sympatyków postępowców²².

Z kolei pod panowaniem Aleksandra I Obrenowicia (1889-1903) nastąpił wewnętrzny chaos i podupadł zewnętrzny autorytet Serbii. Król przywrócił rządy osobiste (oktrojował nową konstytucję), ignorował wyniki wyborów do Skupstiny, w których radykałowie zdobywali ponad 80% mandatów. Wreszcie w 1903 r. para królewska została zamordowana przez spisek oficerski tajnej organizacji Czarna Ręka, kierowany przez Dragutina Dimitrijevicia Apisa. Zamachowcy osadzili na tronie Piotra I Karađorđevicia (1903-1921) oraz reorientowali Serbię ku Rosji i jej sojusznikom zachodnim.

Porównując epokę 1903-1914 z niestabilnym okresem międzywojennym, pierwszą z nich postrzegano później jako „złoty wiek serbskiej demokracji”²³. Z jednej strony postępowała demokratyzacja. Przywrócono konstytucję z 1888 r., rządy pod prezesurą przeważnie Pašicia aż do 1926 r. tworzyli najczęściej radykałowie. Jednak z drugiej strony przesunęli oni punkt ciężkości władzy z parlamentu na rząd. Ponadto armia po 1903 r. już nie odeszła z polityki. Dimitrijević miał na nią większy wpływ niż ministerstwo wojny. Kierował organizacją Zjednoczenie albo Śmierć, jawną następczynią Czarnej Ręki. Armia stała za wyznaczeniem przez króla następcą tronu syna Aleksandra (panował w latach 1921-1934), a następnie także powierzeniem mu naczelnej komendy nad sobą w 1914 r., co faktycznie pozbawiło Piotra władzy.

Z kolei kulturę polityczną Jugosławii międzywojennej też określili przede wszystkim radykałowie. Wraz z pozostałymi partiami serbskimi przegłosowali centralistyczną Konstytucję z 28 czerwca 1921 r., ignorując sprzeciw reprezentantów Chorwatów i Słoweńców. W 1929 r. król

22 L. Perović, *Između...*, s. 395.

23 D. Stojanović, *Srbija i demokratija 1903-1914. Istorijska studija o "zlatnom dobu srpske demokratije"*, Beograd 2003.

Aleksander wprowadził rządy osobiste i w ogóle zakazał działalności partii politycznych. Wprawdzie po jego zamordowaniu przez nacjonalistów macedońskich i chorwackich w 1934 r. regencja przywróciła pluralizm partyjny i wybory, ale pozostawiła tak skonstruowaną ordynację wyborczą, aby większość zawsze miał obóz władzy.

Latinka Perović przekonuje, że druga szansa na modernizację Serbii nadeszła dopiero wraz ze zjednoczeniem terytorialnym wszystkich Serbów w drugiej Jugosławii. A ściślej biorąc, w latach 60.-70. wraz z zasadą równości republik w federacji, emancypacją kobiet i alfabetyzacją, wprowadzeniem samorządności, wreszcie względnym otwarciem na Zachód. Dopiero usunięcie przez Titę reformatorskich kierownictw partii chorwackiej w 1971 r. i serbskiej w 1972 r. zapoczątkowało okres wytracania dynamiki rozwojowej²⁴. Jednak nawet jeśli bez zastrzeżeń uznamy za tą historyczką, iż modernizacja komunistyczna zbliżyła Serbię do zachodniej nowoczesności, trzeba pamiętać, że aż do 2000 r. rządili w niej (po)komuniści, co z pewnością, zwłaszcza w latach 1990-2000, blokowało rozwój obywatelskiej kultury politycznej.

Podsumowując doświadczenia polityczne Serbii w XIX i XX w., trzeba podkreślić, że od pierwszego powstania w 1804 r. do śmierci Đindicia w zamachu w 2003 r. nie zaznała ona ani jednej zmiany najwyższej władzy, która byłaby wynikiem zwycięstwa wyborczego opozycji nad rządzącymi. Zmiana zawsze była konsekwencją przewrotu, a niekiedy zabójstwa (jak w 1903), abdykacji (jak w 1889) lub rewolucji (jak w latach 1944-1945 i 2000 r.)²⁵. Jedynym wyjątkiem w gronie przywódców był Tito, który jako sprawujący władzę dożył swych dni w 1980 r.

Drugim okresem bezdyskusyjnej recepcji wzorów z Zachodu były dopiero rządy w latach 2000-2012. Đinđić, lider Partii Demokratycznej (DS), był dawnym dysydem i socjologiem wykształconym w zachodnich Niemczech, dążącym do wykorzystania historycznej szansy przełamania źródeł różnic rozwojowych. Jakkolwiek w przeciwieństwie do Obrenowiciów, on i Tadić byli z przekonania demokratami, to jednak w praktyce też nie odeszli od autokratycznych praktyk. Wejście w historyczne koleiny swych poprzedników wprost ogłosili natomiast

24 L. Perović, *Snaga lične odgovornosti*, Beograd 2008, s. 110-123.

25 D. Stojanović, *Populism...*, s. 29-31.

radykałowie. Niemniej faktycznie Šešelj (SRS) tylko pozornie walczył o to samo, co Pašić (NRS). O ile na przełomie XIX i XX w. radykałowie chcieli włączyć do polityki ogół mieszkańców Serbii (i osiągnęli ten cel), o tyle sto lat później chcieli wyłączyć z niej tych wszystkich, których nie uważali za Serbów.

Premier Đinđić (2001-2003), aby legitymizować porządek demokratyczny, odrzucił argument o potrzebie zachowania instytucjonalnej ciągłości państwa i odwołał się do rewolucyjnej woli ludu. Dla realizacji swego planu reform potrzebował też długoterminowego poparcia Zachodu. Natrafił na opór prezydenta Koštunicy (2000-2003), prawnika, który obstawał przy strategii legalistycznej oraz suwerennościowej. Konflikt między nimi wybuchł, gdy premier dekretem zdecydował o wydaniu MTZJ Miloševicia w czerwcu 2001 r., nadużywając swych uprawnień i nie respektując wyroku Trybunału Konstytucyjnego. Wobec tego stracił większość w Skupsztyinie, gdyż deputowani związani z prezydentem przeszli do opozycji. Próbowali ich pozbawić miejsc w izbie, oskarżając o złamanie zasady mandatu imperatywnego, ale tym razem sprzeciw Trybunału okazał się skuteczny. 12 marca 2003 r. Đinđić został zamordowany na zlecenie gangu przestępczości zorganizowanej przez żołnierza jednostki specjalnej (pozostałością rządów Miloševicia było wzajemne przenikanie się tych dwu środowisk). W świetle tych wydarzeń jego próba bezkompromisowego budowania demokracji politologom przeważnie jawi się jako uzasadniona. Jako kontrowersyjny postrzegają oni natomiast wprowadzony przez demokratów po jego śmierci stan wyjątkowy (operacja „Szabla”). Powstrzymano wtedy powrót „starych” aktorów, ale m.in. za cenę czystki w prokuraturze i sądownictwie oraz likwidacji części opozycyjnych mediów²⁶.

Z kolei Koštunica, sprawując następnie władzę jako premier (2004-2008), rzeczywiście trzymał się litery prawa. Niemniej pozostaje bardzo wątpliwe, czy jego strategia wydawania MTZJ tylko tych oskarżonych, którzy się dobrowolnie zgłosili, i gwarantowania im wszechstronnej pomocy państwa, co nadawało im aurę samopoświęcających się bohaterów, wzmocniła podstawy demokracji.

26 M. Podunavac, *Srbija između liberalne revolucije i političke restauracije*, „Tragovi” 2(2019), nr 2, s. 120-137.

Z trzech liderów demokratów Tadić w końcu znalazł się w sytuacji najbardziej komfortowej dla przeprowadzenia reform. W swej drugiej kadencji prezydenckiej (2008-2012) miał poparcie większościowej koalicji rządowej DS i SPS. Jednak też przejawiał autokratyczne tendencje, faktycznie bowiem sam kierował władzą wykonawczą, wyznaczony na premiera posłusznego ekonomistę Mirko Cvetkovicia. Wprowadzone wtedy ustawy o sądach oraz o mediach nie zapewniły im niezależności. Władze starały się ograniczyć kontrolę ze strony instytucji ochrony prawa na czele z ombudsmanem i izbą kontroli, wzrósł też klientelizm w sektorze publicznym²⁷.

Ironią historii jest to, że sprawczynią przejścia Serbii od 2012 r. od demokracji delegacyjnej (od 2000 r.) do konkurencyjnego autorytaryzmu (zgodnie z ujęciem politologa Nebojšy Vladislavljevia²⁸) okazała się SNS, której poprzedniczka w końcu XIX w. była partią najbardziej reformatorską i prozachodnią. Wybór przez Nikolicia i Vučića symbolu tej partii z przeszłości Serbii był podyktowany pragnieniem odcięcia się od radykałów i przedstawienia jako partia, która kojarzy się z europejską przyszłością, osiągniętą bez wyrzeczeń i upokorzeń, jakie dotknęły społeczeństwo w czasie rządów demokratów. Jednak w przeciwieństwie do tych ostatnich, neopostępowcy zdobyli pozycję w polityce, wysługując się autokracji Miloševicia.

4. „Niespójni demokraci” w Serbii i Chorwacji współcześnie

Różnice między kulturami politycznymi Serbii i Chorwacji znajdują wyraz w przekonaniach opinii publicznej na temat demokracji z sondaży Europejskiego Sondażu Wartości (EVS). W ostatnich dwu (2008 i 2017) respondenci odpowiadali na niezależne pytania dotyczące własnego kraju: „jak to jest mieć demokratyczny system polityczny” oraz „jak to jest mieć silnego lidera, który nie musi liczyć się z parlamentem i wyborami”, mając do wyboru cztery odpowiedzi. Na pierwsze pytanie w Chorwacji „bardzo dobrze” i „dość dobrze” odpowiedziało w 2008 r. 88%, zaś w 2017 r. 94%. W Serbii odpowiednie

27 N. Vladislavljević, *Uspion i pad demokratije posle Petog oktobra*, Beograd 2019, s. 277-314.

28 Ibidem, s. 315-337.

wyniki wynosiły 90% i 92%. Mogło się zatem wydawać, że demokracja cieszyła się w tych państwach przytłaczającym poparciem, zaś liczba odpowiedzi „bardzo dobrze” i „dość dobrze” na drugie pytanie była równa liczbie tych, którzy na pierwsze pytanie wybrali „dość źle” lub „bardzo źle” (6-12 punktów proc.). Jednak w Chorwacji na pytanie o rządy silnego lidera pozytywnie (dwie odpowiedzi razem) odpowiedziało w 2008 r. tylko 31%, zaś w 2017 r. 40%. Większość z nich, nie zważając na powstanie zasadniczej niespójności, jednocześnie wybrała jedną z dwu pozytywnych odpowiedzi na pytanie o demokrację – zrobiło tak 26% w 2008 r. i 37% w 2017 r. Ale w Serbii wypowiadających się pozytywnie o rządach silnego lidera (dwie odpowiedzi razem) było prawie dwukrotnie więcej – w pierwszym badaniu aż 67%, a w drugim 66%. Co więcej, „niespójnych demokratów”, czyli ludzi, którzy wybrali odpowiedzi pozytywne na oba pytania, w Serbii też było prawie dwukrotnie więcej – w pierwszym sondażu 58%, a w drugim 61%²⁹.

Jednocześnie w 2017 r. Serbia była druga od końca w Europie, jeśli chodzi o liczbę osób, które odpowiadając na pytanie, „w jakim stopniu cenisz sobie życie w demokratycznym państwie”, wybrały najwyższy przedział z pięciu dostępnych (9-10 w skali od 1 do 10). Było ich tylko 38,9%, a w Rosji niewiele mniej – 35,7%. Natomiast w Chorwacji takich osób było wtedy 64,4%. Wśród ceniących demokrację tak wysoko rządy silnego lidera pozytywnie oceniło w Serbii aż 54%, zaś w Chorwacji tylko 34%³⁰.

Z sondaży EVS wynika, że liczba „niespójnych demokratów” jest wyższa oraz ceniących życie w demokratycznym państwie na poziomie 9-10 niższa w państwach o cywilizacyjnej tożsamości wschodniej w porównaniu z zachodnimi³¹. Można te różnice wyjaśnić konsekwencją wyższych gospodarczo-społecznych kosztów transformacji po komunizmie w państwach bardziej oddalonych od Zachodu (Europa Wschodnia, Bałkany). Sądzę jednak, że u podłoża takiego nastawienia tkwi coś więcej niż tylko rozczarowanie demokracją jako ustrojem, którego przyjęcie nie przynosi automatycznie dobrobytu. Nie przy-

29 Dr hab. Joannie Koniecznej-Sałamatin dziękuje za wykonanie powyższych wyliczeń ze zbioru EVS.

30 J. Konieczna-Sałamatin, *The Concept of Democracy in Poland and Other European Societies*, „Polish Sociological Review” 2021, no. 214(2), s. 145-162.

31 Ibidem.

padkiem najmniej cenili ją Rosjanie i Serbowie. Upokorzenia, jakich doznali w relacjach z Zachodem od 1991 r. wyrażają się w większym dystansie wobec demokracji liberalnej, którą postrzegają jako obcą. Historycznie uwarunkowany związek między większą liczbą „niespójnych demokratów” a negatywnym stosunkiem do Zachodu w Serbii pokazały wyniki sondażu fundacji GLOBSEC z 2020 r. W dwu kategoriach zajęła ona pierwsze miejsce z dziewięciu ankietowanych państw pokomunistycznych: w liczbie przekonanych, że USA stanowią zagrożenie dla niej – 46% (ex aequo z Czarnogórą) oraz udziale tych, którzy oceniają jako „bardzo dobre” i „dość dobre” rządy silnego lidera w liczbie tych, którzy sądzą, że Zachód jest propagatorem dekadentckiego stylu życia – aż 73%³².

Zakończenie

Po niepowodzeniu opozycyjnej akcji bojkotu wyborów w 2020 r.³³ droga do zawrócenia Serbii ze szlaku do autokracji wiodła już raczej nie przez wybory, lecz kolejną rewolucję. Jednak prawdopodobieństwo, iż masowe protesty nastąpią i doprowadzą do zmiany tego kierunku już po spodziewanej reelekcji Vučića w 2022 r., jest niewielkie. Proces autokratyzacji władzy w Serbii opiera się na wyznawanych wartościach oraz mechanizmach nieformalnych i jako taki obywa bez dużych zmian prawnych, szczególnie konstytucyjnych, jakie nastąpiły w ostatniej dekadzie na Węgrzech.

Czy zatem Serbia po 2012 r. nieodwracalnie wpadła w koleiny historii? W odpowiedzi na to pytanie chciałbym przestrzec przed popadnięciem w fatalizm, który pojawia się wtedy, kiedy upraszczając stosujemy teorię zależności od szlaku. Serbia w swych doświadczeniach historycznych obok autokratyzmu i monizmu ma także silną tradycję samoorganizacji i sukcesów ruchów społecznych. Stoję na stanowisku, iż posiadanie przez dany kraj w zasobach pamięci historycznej wzorów obywatelskiego nieposłuszeństwa, działań rewolucyjnych i walk

32 *Between Democracy and Authoritarianism in Central & Eastern Europe and the Western Balkans*, https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2021/03/spreads_Between-Democracy-Authoritarianism.pdf [3.04.2021].

33 W 2020 r. w porównaniu z 2016 r. frekwencja była wprawdzie niższa o 7 punktów (56% - 49%), ale nie na tyle, aby podważyć mandat zwycięzców.

powstańczych, czym Serbia wybija się na tle Europy Południowo-Wschodniej, zwiększa prawdopodobieństwo powtórzenia się takich wydarzeń w przyszłości. Problem w tym, że serbskie ruchy społeczne w XIX i XX w. miały przeważnie charakter gwałtownych zrywów i w efekcie często nie były udane oraz że nacjonalizm i tradycjonalizm brały w nich górę nad demokracją i liberalizmem. Dla powrotu na drogę do demokracji na nic zdają się współczesne wezwania intelektualistów, jeśli jednocześnie inteligencka opozycja nie potrafi przełamać barier między sobą a innymi warstwami społeczeństwa oraz między Belgradem i Nowym Sadem a pozostałą częścią Serbii. Dwanaście lat rządów demokratów po rewolucji z 2000 r. było okresem zbyt krótkim dla dokonania się głębszych zmian wartości i przekonań.

Wobec osłabienia potencjału społecznego sprzeciwu w kraju rośnie znaczenie wpływu zewnętrznego. Florian Bieber od kilku lat upowszechnia termin „stabilokracja”, który wyraża z jednej strony przechodzenie państw południowosłowiańskich od nieskonsolidowanych demokracji do rywalizacyjnych autorytaryzmów, z drugiej – udzielanie ich władzom legitymizacji poprzez wizyty i wspierające wypowiedzi liderów państw zachodnioeuropejskich oraz UE. Przyjmują oni jako „dobrą monetę” deklaracje miejscowych prezydentów i „przymykają oczy” na ich autokratyczne praktyki z obawy, że alternatywą dla nich są rządy zdeklarowanych nacjonalistów i kolejne wojny. W efekcie w drugiej dekadzie XXI w. UE przestała być „dźwignią” modernizacji w państwach kandydujących do członkostwa w niej (2018).

Podzielam zastrzeżenia co do tej strategii (braku strategii?) Zachodu, jednak chcę zaznaczyć, że w świetle doświadczeń z przełomu XX i XXI w. trudno jest uzasadnić działania przeciwne. UE zdaje sobie sprawę, że zaostrzenie warunków współpracy wobec Serbii, Czarnogóry i Macedonii Północnej byłoby bardzo ryzykowne. Najbardziej właśnie wobec Serbii, w której silne jest przekonanie, że straciła dekadę lat 90., bo Zachód jednostronnie poparł jej wrogich sąsiadów. W opinii publicznej tych państw nie jest bez szans model suwerennej demokracji w Rosji, a ostatnio także Chiny jawią się jako alternatywne dla zachodniego źródło kapitału i technologii. Co więcej, UE od kilku lat zaczyna doświadczać nieefektywności „dźwigni” także wobec swych własnych członków. Mocny spadek Węgier i Polski, mniejsze straty Słowenii i Rep. Czeskiej, wreszcie brak poprawy „lokat” zajmowanych przez Chorwację, Rumunię i Bułgarię w rankingach FH, BTI

i V-dem, pokazują, iż przed spełzaniem państw pokomunistycznych w kierunku autokracji nie chroni ani transfer środków unijnych, ani jednoznaczna identyfikacja cywilizacyjna z Zachodem, ani wreszcie inne niż w Serbii doświadczenia historyczne i cechy współczesnej kultury politycznej.

Bibliografia

- Autocratization Turns Viral. Democracy Report 2021*, <https://www.v-dem.net/files/25/DR%202021.pdf>.
- Banac I., *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Zagreb 2013.
- Banac I., *Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću*, [w:] *Liberalna misao u Hrvatskoj. Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, red. A. Feldman, V. Stipečić, F. Zenko, Zagreb 2000.
- Between Democracy and Authoritarianism in Central & Eastern Europe and the Western Balkans*, https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2021/03/spreads_Between-Democracy-Authoritarianism.pdf.
- Bieber F., *Patterns of Competetive Authoritarianism in the Western Balkans*, „East European Politics” 34(2018), nr 3.
- BTI 2020 Country Report Croatia*, https://www.bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2020_HRV.pdf.
- BTI 2020 Country Report Serbia*, https://www.bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2020_SRB.pdf.
- Cipek T., *Liberalizam – korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, [w:] *Dijalog povijesničara-istoričara*, t. 3, red. H.G. Fleck, I. Graovac, Zagreb 2001.
- Croatia Country Report*, <https://freedomhouse.org/country/croatia/nations-transit/2021>.
- Garašanin I., *Načertanije*, Beograd 1998.
- Gil D., *Prawosławie. Historia, naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005.
- Goldstein I., *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Zagreb 2010.
- Jović D., *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Zagreb 2017.
- Konieczna-Salamatin J., *The Concept of Democracy in Poland and Other European Societies*, „Polish Sociological Review” 2021, no. 214(2).
- Korzeniewska-Wiszniewska M., *The Serbian Orthodox Church: Facing The Challenges of The Post-Yugoslav Space*, [w:] *Orthodoxy Versus (?) Post-Communism. Belarus, Serbia Ukraine and the Russskiy Mir*, red. M. Wawrzonek, N. Bekus-Gonczarowa, M. Korzeniewska-Wiszniewska, Cambridge 2016.

- Mikucka-Wójtowicz D., *Demokratyczna transformacja w Serbii i Chorwacji w latach 1990-2010*, Kraków 2014.
- Nations in Transit 2020. *Dropping the Democratic Facade*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf.
- OSCE *Republic of Serbia. Parliamentary Elections 21 June 2020*, <https://www.osce.org/files/f/documents/a/3/466026.pdf>.
- Perović L., *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, „Ogledi”, nr 8, Beograd 2006.
- Perović L., *Snaga lične odgovornosti, „Svedočanstva”*, nr 32, Beograd 2008.
- Podunavac M., *Srbija između liberalne revolucije i političke restauracije*, „Tragovi” 2(2019), nr 2.
- Serbia Country Report*, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2021>.
- Stojanović D., *Populism the Serbian Way*, Beograd 2017.
- Stojanović D., *Srbija i demokratija 1903-1914. Istorijska studija o “zlatnom dobu srpske demokratije”*, Beograd 2003.
- Stryjek T., *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, Warszawa 2020.
- Vladisavljević N., *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, Beograd 2019.
- Welzel Ch., Inglehart R.F., *Political Culture, Mass Beliefs and Value Change*, [w:] *Democratization*, red. Ch. Haerpfer, P. Bernhagen, R.F. Inglehart, Ch. Welzel, Oxford 2019.